УДК 37(47+57)"1940/1980"
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/2.10

Лаврут О. О.
https://orcid.org/0000-0002-6915-7474
Донецький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти

РОЗВІНЧУВАННЯ ДЕЯКИХ МІФІВ ПРО ШКІЛЬНУ ОСВІТУ ПЕРІОДУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1940-Х – 1980-Х РР.

У статті акцентовано, що протягом довгого часу перебування українських земель у складі різних імперій насаджувалась їх власна політика, викорінюючи українську національну ідентичність, культуру і мову. Насьогодні відбувається зворотній процес, спрямований на руйнування раніше створених міфів. Особливо це є актуальним в умовах війни України за власну територіальну цінісність та незалежність у боротьбі із російським агресором з метою захисту національної ідентичності, пам'яті, історії та майбутнього.

У роботі охарактеризовані деякі міфи, які приписувались шкільній освіті від другої половини 1940-х рр – 1980-х. Їх поява була обумовлена радянською ідеологією, яка протиставляла себе іншим, вип'ячувала досягнення суспільства, навіть, якщо це не відповідало дійсності. Влада демонструвала досягнення суспільства, створюючи певну «картину» для споживача: внутрішнього та зовнішнього. Першому давала зрозуміти яку модель поведінки він мав вибудовувати, до чого прагнути і кому бути вдячним. Другий – мав зрозуміти які переваги радянського способу життя існували.

Розглянуто питання про створення умов засобами шкільної освіти для розвитку національної культури, яка не задовльняла потреби титульної нації, що відбувалося фактично формально. Школа мала охопити усіх дітей відповідної вікової категорії. З одного боку, це носило позитивне забарвлення, оскільки мова йшла про навчання, зайнятість дітей, з іншого – саме школа була інструментом формування «радянської людини», продукуючи відповідні меседжі. Проте діти не могли бути ідеальними, як того вимагали ідеологічні настанови, тому спостерігалися порушення, відсів учнів та зниження якості освіти.

У статті зазначено і про увагу державних органів влади до кадрового потенціалу шкіл і його добробуту. Все ж, учителі часто самостійно облаштовували собі домашній затишок. Це впливало і на їх професійну діяльність. Адже, коли базові потреби особистості потребували уваги, інші залишаються на другому плані.

Ключові слова: *міф, радянський, політика, освіта, школа, учитель, учень.*

Постановка проблеми. Розвінчування міфів спрямоване на формування деколонізаторського і деімперського світогляду громадян. Адже протягом довгих років влада різних імперій і держав, у яких перебували українські землі формувала власну політику пам'яті і ставлення до народів, які входили до її складу. Саме ці представники перебували у «тіні» їх історії, або були «неспроможними», «молодшими братами», які нездатні, на погляд влади, здійснювати власну місію у розвитку своєї культури, створенні власної держави, власних героїв, свят. Процеси деміфологізації у нашій державі відбувалися у контексті суспільно-політичних змін, які проходили на тлі становлення громадянського суспільства: акцій, мітингів, демонстрацій, революцій, які притаманні уже сучасній Україні. Саме вони визначили поступ українського соціуму, спрямований на розвиток демократичних цінностей.

Зміст освіти має бути спрямований на очищення від хибних, чужих і фейкових наративів. Він повинен усувати імперські маркери із публічного простору, а культура – демонструвати справжність та самобутність нашої держави без стереотипів та нашарувань минулого. Це стосується і радянського періоду, від якого нам у «спадок» дійшли міфи різного напрямку. Тому, саме освіта повинна розвінчувати міфи, формуючи свідомість дітей, молоді і, можливо, переформатовуючи свідомість дорослих уже людей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Запропонована тематика знайшла відображення у наукових дослідженнях таких авторів: Ю. Каганова [1, с. 63–77; 2], І. Лікарчука [5], О. Лаврут

© Лаврут О. О., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

[3, с. 157–165] та ін. [4, с. 57–61]. Ю. Каганов охарактеризував механізми конструювання «радянської людини» від періоду «відлиги» до останніх років існування СРСР. Шкільна освіта, як зазначає автор, стала одним із найпотужніших інструментів формування «нової людини», яка нівелювала демократичні та людські цінності, використовуючи потужний арсенал пропаганди та маніпуляції. І. Лікарчук охарактеризував діяльність міністрів народної освіти, які були не лише представниками державних органів влади і виконавцями партійних настанов, а й вправними менеджерами і фахівцями. О. Лаврут зосередилась на питаннях діяльності педагогів і учнів в межах школи та поза нею, їх ставленні до тодійшньої дійсності, яке не відповідало очікуванням влади.

Постановка завдання. Метою статті є розвінчування деяких міфів про освіту радянського періоду другої повловини ХХ ст. Завдання полягають у виокремленні подій, явищ і процесів, які продукувалися як справжні і беззаперечні; наведенні контраргументації, характеризуючи це критично; окресленні перспектив подальших наукових пошуків.

Виклад основного матеріалу. Міф про розвиток національних культур. Школа не стала осередком підтримки та продукування української культури. Навпаки – інструментом, який сприяв русифікаторській політиці центральної влади, яка нівелювала інтереси титульної нації, збільшуючи кількість годин на вивчення російської мови та літератури, навчально-методичне забезпечення під прикриттям інтернаціоналізації, формування «радянського народу», вип'ячуючи «досягнення» російських вчених та державних діячів [9, арк. 275]. Прикладом такої цілеспрямованої політики став лист у 1957 р. М. Руденка до М. Хрущова про стан української мови і культури, який фактично формально заслухали на засіданні президії ЦК КПУ, де «зобов'язали органи республіки усунути недоліки» [5, с. 132]. До УРСР також надходили підручники від «старшого брата», у яких пропагувалась першовартісність російської культури [5, с. 81–82].

Міф про всеохопну шкільну освіту. У 1948/49 н.р. не було охоплено навчанням 7 500 дітей шкільного віку в Київській області, 5 730 учнів у Вінницькій області. 1 060 – у Чернігівській, 2 700 – у Харківській. Влада намагалась вирішити питання підвозу дітей до шкіл, часто в умовах бездоріжжя, ремонту транспорту, бюрократичні процедури, тому діти залишалися вдома. Певний час для таких школярів, а також малозабезпечених функціонували інтернати. Органи народної освіти, директорів шкіл та учителів несправедливо звинувачували у недостатній роботі із охоплення дітей школою, ліквідації другорічництва і відсіву учнів. У середині 1955 р. школу залишили більше 300 тис учнів, а не охоплених навчанням складало в УРСР понад 30 тис дітей, відсів – близько 250 тис осіб. Вони могли й прогулювати навчання, у чому звинувачували педагогів, батьків вихованців, місцеві органи влади, які тиснули один на одного, намагаючись зняти із себе власну відповідальність за це [5, с. 106]. На початок 1989/90 н.р. кількість тих, котрі вибули із денних загальноосвітніх шкіл збільшилась у 1,2 рази і в 2 рази – кількість другорічників, кількість яких за результатами 1988/89 н.р. склала 46,2 і 50,5 тис осіб відповідно [6, арк. 84].

Міф про найкращі умови у світі. Відбудовою шкіл займалися місцеві жителі і місцеві органи влади методом «народної відбудови». У 1950-х роках з'явились типові плани будівництва шкіл. Влада не встигала відновлювати заклади через відсутність належних матеріальних ресурсів [11, арк. 70]. Це впливало на навчання дітей у декілька змін – у 2–3 зміни, особливо у великих містах [11, арк. 275].

На початок 1989/90 н.р. – 21,1 тис загальноосвітніх шкіл працювало, у яких навчались 6,9 млн. учнів. У порівнянні з 1985/86 н.р. мережа шкіл збільшилась на 271 одиницю (1,3 %). Питома вага середніх шкіл у загальній кількості шкіл збільшилась з 43 % до 47 %. За рахунок нового будівництва за 9 місяців поточного року введені в дію загальноосвітніх шкіл на 147,2 тис учнівських місць, що складало 74 % річного плану. Нижчі показники були у Кіровоградській (28 %), Закарпатській (39 %), Харківській (44 %), Чернівецькій (47 %), Київській (50 %) областях. Кількість учнів у міських школах збільшилась у порівнянні з 1985/86 н.р. на 329 тис (7,5 %), у сільських – зменшилась на 79 тис (3,5 %). На початок 1989/90 н.р. 934 тис (20,5 %) учнів денних міських шкіл і 56 тис (2,6 %) сільських навчались у 2-гу і 3-тю зміни, в 1985/86 н.р. – 758 тис (17,5 %) і 59 тис (2,7 %) відповідно [6, арк. 84]. Формально наголошувалось на забезпеченні державою шкіл [9, арк. 9–12], проте протягом років батьки учнів мали «дарувати» закладам, учителям кошти або готову продукцію для потреб школи [5, с. 89].

Якість навчання. Залежить від багатьох чинників: об'єктивних та суб'єктивних. У радянському суспільстві намагалися приховати негативні явища, у тому числі і у освітній справі, зокрема

існуванні другорічників. У цьому звинувачували батьків, школу й обласні управління освіти, які «займалися бюрократією та окозамилюванням», особливо щодо виставлення оцінок та відсутності прозорої перевірки. Траплялися випадки, що ті, хто отримував «4» і «5» у школах не складали іспитів у вишах, навіть у автобіографіях робили купу помилок [5, с. 81]. Тому, недивно, що освітянських управлінців звинувачували у «ліберальному і злочинному ставленні до оцінювання якості знань та видачі атестатів зрілості» [8, арк. 96].

Міф про високий рівень педагогічної підготовки. Дефіцит педагогічних кадрів особливо гостро відчувався у повоєнний період. Кількість та якість учителів потребували уваги держави. Освітній рівень протягом періоду, що вивчається поліпшувався, проте траплялися випадки, коли особи без належної освіти викладали у старших класах або викладали предмети, які не відповідали їхньому фаху. Все ж, рівень вищої освіти у педагогів в УРСР був вищим у порівнянні із іншими республіками колишнього СРСР [9, арк. 112].

Турбота про учителів. Щодо ставлення до педагогів, то попри різноманітні гасла, прийняття відповідного нормативного забезпечення про їх рівень життя, вони залишалися категорією населення, яке власними силами вибудовувало собі і своїм сім'ям життя та побут. Ті квартири і будинки, які їм надавали як молодим фахівцям були далекими від ідеального стану: часто це були стіни, які потребували ще ремонту і вкладання власних коштів та фізичного ресурсу, що не всі могли собі дозволити. Влада демонструвала підтримку учителів шляхом заохочень, присвоєння категорій та нагороджень. Зокрема, у 1949 р. до нагородження обласними відділами народної освіти було висунуто 2,1 % від загальної кількості вчителів, які працювали. Такі нагороди давали і деякі моральні пільги [5, с. 83].

Учнівство – активні громадяни. Школярів розглядали як майбутніх будівників комунізму, вони фактично не жили власним життям, а проживали те, що планувала держава: навчити їх та виховати у відповідному дусі. За це діти мали бути вдячні їй. Все, що влада пропонувала, мало виконуватись під різними «соусами». Зокрема, шкільні ділянки, положення про які затверджені ще у 1952 р., розглядалися як навчально-практичні бази шкіл, «місцем запровадження новітніх досягнень і передового досвіду мічурінської агробіологічної науки». Під час оцінювання учнів на уроках біології враховувалась їх діяльність на цих ділянках. А отримані кошти від них йшли на придбання реманенту, посівного фонду, забезпечення інтернатів [5, с. 102]. Була розгорнута робота із шовківництва, бджільництва, кролівництва, птахівництва, вивчення та охорони природи свого краю. Учні ще змагалися за право участі в шкільних, районних, обласних та республіканських зльотах юннатів [5, с. 128].

Школярам демонструвалась повага і необхідність долучення до праці: на канікулах, у вихідні тв позакласній діяльності, що підтверджує тезу про створення всеохопної системи залучення дітей до продуктивної праці, яка була безоплатною або мізерною. Влада таким чином формувала повагу до будь-якої праці, що у майбутньому мало стати саме їй у пригоді [3, с. 157–165].

Поведінка учнівства мала бути зразковою. Школярі повинні були дотримуватися правил поведінки, адже у радянському суспільстві не мало бути місця негативу. Все ж, деякі учні її порушували, зривали уроки, вживали спиртні напої, влаштовували бійки, створювали організації, які мали антирадянське спрямування, іноді і проти самих педагогів, місцевих органів влади. Школярі були віруючими, відвідували церкви, богослужіння [4, с. 57–61]. У 1955 р., за даними Прокуратури УРСР, за різні злочини притягнуто до кримінальної відповідальності 4 560 неповнолітніх, з них 1 066 віком до 16 років, крім того, 853 осіб направлені в дитячі колонії. За порушення дисципліни і аморальні вчинки у 1955/1956 н.р. було виключено зі шкіл УРСР 4 412 учнів. Школярі були й учасниками опозиційного руху [5, с. 140–142].

У звіті про роботу Ровенського обласного відділення педагогічного товариства 1965 р. зазначалося про проведення 5 засідань президії обласної ради товариства, 2 нарад, науково-практичної конференції з теми: «Шляхи піднесення якості навчання і виховання учнів», пленуму, батьківську конференцію «Моральне виховання дітей в сім'ї», де зазначено про функціонування при всіх 128 середніх, 8-річних школах батьківських університетів і науково-педагогічної конференції з питань комуністичного виховання [7, арк. 11–12]. «Комсомольські збори здебільшого проходять скучно, не цікаво. Все це призводить до того, що шкільна молодь вдається до спотворених і часто соціально-шкідливих форм прояву романтики і активності» [5, с. 141].

Міф, що Міністерство народної освіти УРСР лише прославляло владу і було далеким від буденних справ школи. З одного боку, воно мало це здійснювати, оскільки представляло державні

органи влади і було одним із головних спікерів, здійснюючи відповідну пропагандистську та ідеологічну роботу. З іншого – до Міністерства приходили особи, які знали що таке освіта і їх діяльність не можна применшувати. Звісно, вони виступали представниками влади, тому їхнє ставлення до явищ, подій і процесів, що відбувалися у цій сфері були очевидними. Зокрема, міністр народної освіти УРСР М.П. Савчук на засіданні колегії Міністерства освіти УРСР 21 серпня 1948 р. говорив, що доповіді, які оголошуються на подібних зібраннях не відповідають реальному стану речей і знання номенклатури про ці справи – далекі від потреб закладів. Водночас він заявляв, що космополітизм і український буржуазний націоналізм – це дві пакості, які повзуть на череві перед англо-американським імперіалізмом [5, с. 79].

Він наголошував на несвоєчасному реагуванні Міністерства на стан шкільної освіти щодо навчально-методичного забезпечення, нерівномірного розподілу підручників: у одних містах їх бракувало, а у інших були переповнені. «Школи одержують не те, що потрібно, одержують як примусовий асортимент, мотлох. Зв'язок із школою паперовий, бюрократичний». Але й попри потужну видавничу справу і переважання кількості над якістю, остання бажала бути кращою: у Одесі 1 газета надходила на 3 школи [5, с. 80–84].

Висновки. Отже, розвінчення міфів є важливим чинником формування критичного мислення та відповідного погляду на історію. Сюжети про радянську школу другої половини ХХ ст. теж цього стосуються. Аспекти щодо всеохопності освітою, якості навчання, безмежної турботи держави про педагогів і учнів були викривленими і спотвореними. Перспективами нашого дослідження може бути вивчення інших міфологем шкільної освіти зазначеного періоду.

Список літератури:

1. Каганов Ю. О. «Діти – майбутні будівничі комунізму»: ідеологічна казуїстика шкільної освіти в Україні (1950-ті–1991 рр.). Грані. 2018. Т. 21, № 1. С. 63–77.

2. Каганов Ю. О. Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія. Запоріжжя : Інтер-М, 2019. 432 с.

3. Лаврут О. Праця учнів Української РСР другої половини ХХ століття: обов'язковість, примус чи престиж? *Етнічна історія європейських народів Європи*. 2020. Вип. 62. С. 157–165. DOI: https://doi.org/10.17721/2518-1270.2020.62.17

4. Лаврут О. О. Протестні настрої школярів урср у другій половині 1940-х–1970-х рр. 2025. Том 36 (75). № 4. С. 57–61. DOI: https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/4.8

5. Лікарчук І. Л. Міністри освіти України: в 2-х тю Т. 2 (1943–2007 рр.). Київ : Видавець Ешке О. М., 2010. 592 с.

6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 582. Оп. 10. Спр. 2320. 86 арк.

7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 5160. Оп. 1. Спр. 42. 114 арк.

8. Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки. Ф. Р 1. Оп. 24. Спр. 6142. 196 арк.

9. Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки. Ф. Р 1. Оп. 25. Спр. 3149. 275 арк.

10. Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки. Ф. Р 1. Оп. 25. Спр. 3150. 112 арк..

11. Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки. Ф. Р 1. Оп. 31. Спр. 1939. 275 арк.

Lavrut O. O. DISPELLING SOME MYTHS ABOUT SCHOOL EDUCATION IN THE SECOND HALF OF THE 1940S–1980S

The article emphasizes that during the long period of Ukrainian lands being part of various empires, their own policies were imposed, eradicating the Ukrainian national identity, culture and language. Today, a reverse process is taking place, aimed at destroying previously created myths. This is especially relevant in the context of Ukraine's war for its own territorial values and independence in the fight against the Russian aggressor in order to protect national identity, memory, history and future.

The paper describes some myths that were attributed to school education from the second half of the 1940s to the 1980s. Their emergence was due to the Soviet ideology, which contrasted itself with others, exaggerated the achievements of society, even if this did not correspond to reality. The authorities demonstrated the

achievements of society, creating a certain "picture" for the consumer: internal and external. The first one was made to understand what model of behavior he had to build, what to strive for and to whom to be grateful. The second one was to understand what advantages the Soviet way of life had.

The issue of creating conditions through school education for the development of national culture, which did not satisfy the needs of the titular nation, which actually happened formally, was considered. The school was to cover all children of the appropriate age category. On the one hand, this had a positive connotation, since it was about education, children's employment, on the other hand, the school itself was an instrument for the formation of a «Soviet person», producing appropriate messages. However, children could not be ideal, as ideological guidelines required, so there were violations, dropouts of students and a decrease in the quality of education.

The article also notes the attention of state authorities to the human resources potential of schools and their well-being. Nevertheless, teachers often independently arranged for themselves home comfort. This also affected their professional activities. After all, when the basic needs of the individual required attention, others remain in the background.

Keywords: *myth, Soviet, politics, education, school, teacher, student.*

Дата першого надходження статті до видання: 26.06.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 21.07.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 30.10.2026